Brussels Studies

La revue scientifique électronique pour les recherches
sur Bruxelles / Het elektronisch wetenschappelijk
tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The e-journal
for academic research on Brussels

Collection générale | 2012

Spirituele geografie: mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns-Amerika en Europa

Géographies spirituelles : mobilité des pasteurs pentecôtistes et « miracles »

migratoires entre l'Afrique, l'Amérique Latine et l'Europe

Spiritual Geographies: mobility of Pentecostal ministers and migratory

“miracles” between Africa or Latin America and Europe

Maité Maskens

Traducteur : Maarten Croes

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1090>

DOI : 10.4000/brussels.1090

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Maité Maskens, « Spirituele geografie: mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns-Amerika en Europa », *Brussels Studies* [Online], Algemene collectie, nr 58, Online op 26 mars 2012, geraadpleegd op 24 avril 2019. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1090> ; DOI : 10.4000/brussels.1090

Licence CC BY

Nummer 58, 26 maart 2012. ISSN 2031-0293

Maïté Maskens

Spirituele geografie : mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns-Amerika en Europa

Vertaling: Maarten Croes

Deze bijdrage wil de samenhang tussen de migratie- en religieuze trajecten van de predikanten van vier Brusselse Pinkster-gemeenschappen onderzoeken. Ze doet dat door de ruimtelijke en identiteitsaspecten van de verplaatsingen van de actoren grondig te bekijken. Aan de hand van een analyse van de verhalen van de predikanten, die ons een beeld gaven van hun om-zwervingen van Subsaharaans Afrika of Latijns-Amerika tot in België, krijgen we inzicht in de ver-menging van geografische verplaatsingen en « goddelijke » tussenkomsten. Op basis daarvan kunnen we nadenken over een dubbel proces dat zowel mobiliteit als religie impliceert. Eerst en vooral willen we begrijpen hoe de Pinksterbeweging deze migratie-ervaring omvormt, door deze ervaring al-ternatief te verwoorden. Daarnaast willen we de invloed van deze ervaring op het discours en op de religieuze praktijken beschrijven in de vestigings-context, meer bepaald doorheen de identiteitspro-cessen van de « kinderen van God ».

Maïté Maskens maakte na haar licentie in antropologie een doctoraatsthesis getiteld : "Cheminer avec Dieu: pentecôtisme et migration à Bruxelles" die ze in juni 2010 verdedigde. Hierin verkent ze de verwevenheid tussen de religieuze ervaring en het migratieparcours van de Euro-afrikaanse en Euro-latino actoren van de pinksterbeweging in Brussel. Vandaag is ze onderzoekster bij het FNRS en voert ze onderzoek naar het migratiefenomeen in Brussel, meer bepaald naar huwelijken van binationale koppels.

Maïté Maskens, +32(0)2 650 49 14, mmaskens@ulb.ac.be

Benjamin Wayens (Redactiesecretaris), +32(0)2 211 78 22, bwayens@brusselsstudies.be

Inleiding

1. In Brussel is de kwestie van de Pinksterbeweging sterk verweven met de kwestie van de migratie [Maskens, 2008, 2010; Fancello, 2010 ; Demart, 2008]. Die verstrengeling van ervaringen kan in perspectief gezet worden door een analyse van de migratieverhalen van de predikanten van de Pinksterbeweging. Er tekent zich hier een erg pertinent onderzoeksdomein af waarbij de spanningen tussen endogene (missionarissen verkozen door God) en exogene identiteitsprocessen (voortdurende verwijzingen naar het anders-zijn en het vreemd-zijn, stigmatisering door het ongunstige beeld van de « migrant ») kunnen onderzocht worden.

2. De manier waarop de predikanten – in hun hoedanigheid van religieuze leiders die levende voorbeelden zijn voor hun getrouwen – nieuwe inhoud geven aan bepaalde evenementen uit het verleden en vooral, wat ons betreft, de manier waarop ze aan het evenement van de migratie een actuele betekenis geven, beïnvloeden het volledige religieuze systeem en geven aan hun kerken een bijzonder belang. Het is hun discours dat we in dit artikel behandelen. In de evangelische wereld erkent men immers dat predikanten van de pinksterbeweging specialisten zijn in het in religieuze termen herdefiniëren van de inhoud van hun ervaringen. De autobiografische verhalen van de predikanten zijn erg geperfectioneerd en veel gedetailleerder dan die van de gewone leden van de gemeenschap. Susan Friend Harding observeert dit specifieke religieuze taalgebruik, het proces van « speaking in believing » : « Preachers convert the ancient recorded speech of the Bible once again into spoken language, translating it into local theological and cultural idioms and placing present events inside the sequence of Biblical stories. Church people, in their turn, borrow, customize, and reproduce

the Bible-based speech of their preachers and other leaders in their daily life » [2000 : 12].

3. Sinds een dertigtal jaar bestaan er in Brussel Pinksterkerken¹ die gedragen worden door migrantengemeenschappen of hun oorsprong vinden in migratiebewegingen. Het zijn behoorlijk bloeiende gemeenschappen in het Belgische religieuze milieu. Zoals ik al aangaf in een vorig artikel [Maskens, 2008], gaan de implementatie en het groeiende succes van die gemeenschappen samen met de groter wordende migratiestromen uit Subsaharaans Afrika en Latijns-Amerika de laatste dertig jaar. Die migratiestromen werden niet systematisch georganiseerd door de betrokken staten en sinds 1974 is er geen van regeeringswege beperkte immigratie meer in België. Veel getrouwen zijn illegaal in het België – of waren vroeger illegaal – en bijna allemaal – of hun voorvaders – hebben ze een migratie meegemaakt. Deze problematieken hebben dus een belangrijke plaats in het hart van de pinksterbeweging.

4. De samenhang tussen de pinksterbeweging en de migraties vormt het beginpunt van mijn reflectie-oefening. Het onderliggend verband tussen die twee fenomenen is niet kenmerkend voor de pinksterbeweging van de migrantengemeenschappen in Europa. In de zuiderse landen waaruit de meeste gelovigen stammen, bestaan de pinksterkerken in steden immers vaak uit migranten uit kleinere dorpen. [Robbins, 2004 : 123]. Maar de migratie-ervaring is een « erg belangrijk moment voor de bekering van de predikanten. [Pédrón-Colombani, 1998 : 149]. Waarom is er steeds weer die migratiecontext ? Op welke manier bouwt de religieuze factor mee aan de migratie-ervaring en hoe geeft hij er zin aan in Brussel? Welke vormen van « integratie » in het vestigingsland worden aangemoedigd of bewerkstelligd door de religie ? Welke specifieke vormen zullen deze in de zuiderse landen bruisende religieu-

¹ Het is misschien een goed idee om een aantal bekende feiten nog eens aan te halen. De pinksterbeweging is een charismatisch protestantisme dat zijn oorsprong vond in het Amerikaanse réveil van het einde van de XIXe eeuw. Algemeen wordt aangenomen dat de pinksterbeweging ontstond in de *Azuza Street Revival* die in 1906 in Los Angeles begon en die een onderhuidse revivalbeweging in de toenmalige Verenigde Staten veroorzaakte. Sommigen beweren echter dat de pinksterbeweging een dubbele origine heeft. Soms wordt de predikant Charles Parham, die werkzaam was aan de oostkust van de Verenigde Staten (vooral in Chicago) ook aangeduid als grondlegger van de beweging. Het is al snel na het ontstaan dat de pinksterbeweging een voorbeeldfenomeen voor de globalisering wordt want vanaf eind 1906 zijn er al missionarissen van de beweging actief in West-Afrika en Zuid-Afrika, net als in andere regio's in de wereld.

ze bewegingen [Corten et Mary, 2001 : 12 ; Corten, Dozon et Pedro Oro, 2003 : 17], aannemen in een erg verschillende Europese context in de wetenschap dat elke groep het pentecotisme met zijn eigen referenties zijn geloof belijdt [Corten, Marshall-Fratani, 2001 : 11] ?

5. De twee meest volledige monografieën over de vestiging van Afrikaanse christenen in Europa zijn die van Hermione Harris [2006] over de stichting van een Aladurakerk in Londen, « Cherubijnen en Serafijnen » enerzijds en die van Gerrie Ter Haar [1998] over een kerk die door Ghanese migranten geleid wordt « The True Teachings of Christ's Temple » in een achtergestelde wijk in Amsterdam, de Bijlmer. Die twee analyses waaraan een enorm veldonderzoek vooraf ging, bieden uiteenlopende perspectieven op het ontstaan van een bijzonder soort christelijk geloof, dat beleden wordt door Nigeriaanse dan wel Ghanese migranten in Europese cosmopolitische hoofdsteden. De manier waarop de religieuze actoren betrokken worden in de samenleving waar ze zich vestigen lijkt op een uiteenlopende manieren te gebeuren, maar de twee antropologen zijn het wel eens wat betreft de beschrijving van de plaats van de Afrikanen in Europa, die de inhoud en de praktijken van de religie vorm geeft. De nood aan erkenning en de zoektocht naar legitimiteit stellen zich in contrasterende termen. In het Engelse voorbeeld toont Hermione Harris aan hoe de religieuze ruimte een herbronningsplaats vormt, een plek van samenzijn waar de bekeerling zijn impact op de wereld rondom hem kan verhogen, en zijn spiritueel vermogen kan doen groeien. De Londense tak van de kerk van de « Cherubijnen en Serafijnen » voelt zich dus niet geroepen om de autochtone praktijken noch het lokale landschap te transformeren. Die positionering staat haaks op diegene die Gerrie Ter Haar beschrijft in verband met de kerk « The True Teachings of Christ's Temple ». Die slaagt erin, nadat ze voet kreeg op Nederlandse grond, om genoeg sociaal en politiek kapitaal te verzamelen om zijn leden van diverse Afrikaanse origines een zekere zichtbaarheid te geven in de religieuze wereld. Deze specifieke verankering in het lokale landschap geeft de kerk een zeker gewicht en consolideert het christelijke discours met zijn universele roeping.

6. Deze bijdrage is gestructureerd rondom de discursieve en praktische samenhang tussen het migratieparcours van een aantal predikanten en het verloop van hun religieuze engagement in Brussel. De bijdrage situeert zich in het kielzog van de theoretische perspectieven die de twee bovengenoemde monografieën afgebakend hebben en van de contrasterende problematieken die ontstonden uit verschillende antropologische lezingen van eenzelfde karakteristiek fenomeen. De mobiliteit van de predikanten, vooraleer ze zich in België installeerden is een eerste aandachtspunt. Een minderheid van hen migreerde immers met specifiek religieuze bedoelingen: het verhaal dat ze vertellen hierover volgt een aantal specifieke contouren en is zorgvuldig verpakt in een retoriek die vooral tot doel heeft de goddelijke uitverkorenheid van de predikant aan te tonen.

7. De verhalen die we hieronder beschrijven komen van vijf predikanten, ofwel één vierde van alle predikanten waarmee ik kon spreken tijdens deze studie. Op dit moment voeren ze « Gods werk » uit in drie verschillende Brusselse gemeenschappen. ²Ik koos ervoor om hun verhalen te vertellen omdat we aan de hand ervan een beschrijving kunnen geven van wat ik de « goddelijke » migratiekanalen heb genoemd. En « kanalen » staat bewust in het meervoud want in dit religieuze landschap zijn er verschillende manieren om de migratie-ervaring opnieuw te interpreteren.

8. Door de uitdagingen van hun specifieke situatie tussen twee vuren – ze zijn zowel hier als elders « opgesloten » in het statuut van vreemdeling - te beschrijven, zullen we proberen te begrijpen hoe de religieuze wereld aan deze betrokkenen een positieve ruimte voor zelfdefiniëring aanbiedt die niet vergelijkbaar is met de ontplooiingsmogelijkheden binnen de andere werelden die de gelovigen frequenteren (professioneel, burgerlijk,...). In de religieuze kringen proeven ze van een andere manier van deelname aan de wereld. Ze worden ook prestigieuze spelers in een verhaal waarvan ze tot dan toe uitgesloten werden : « het uitverkoren volk », « het gekozen ras », de « kinderen van God », het

² Twee van hen zijn missionaris en brugfiguur van grote Amerikaanse en transnationale gemeenschappen. (de « Assemblies of God » en de « Church of God »). De derde ontstond dankzij een Congolese predikant die gevormd werd door de Frans-Afrikaanse afdeling van de beweging « Campus for Christ International ».

zijn allemaal uitdrukkingen die verwijzen naar deze groepsvorming op basis van een zekere verhevenheid.

1. Migratie en religieus engagement

9. De meeste Afrikaanse predikanten die ik in Brussel kon spreken bekeerden zich tot de pinksterbeweging (of het pentecotisme) in hun land van oorsprong. Gevraagd naar hun roeping zeggen ze dat ze - om het met een uitdrukking te zeggen die gemeengoed is in religieuze middens - « een teken gekregen hebben » in het land waar ze zich gevestigd hebben of in hun land van oorsprong, hoewel we geen algemene trend kunnen vaststellen. De weinigen die al een roeping kregen in hun land van herkomst - een minderheid uit Afrika - vertrokken daar omwille van religieuze redenen en gingen op missie in West-Europa voor een van de grote pinksterorganisaties. Het is vooral de categorie van religieuze migranten die mijn aandacht hier weerhoudt. De houding van die predikanten, die door de meeste gelovigen erkend worden als religieuze experts - is immers een voorafbeelding van de identiteit van de gelovigen. Het religieuze discours vergezelt hen in hun omzwervingen van Afrika naar Europa en geeft een diepere betekenis aan deze ervaring. Hun beleving contrasteert met de beleving van de gelovigen die in België werden bekeerd, en dat heeft in veel gevallen te maken met deze migratie-ervaring. Het religieuze engagement van de migrant neemt vaak een andere wending in deze nieuwe lokale context. En vaak wordt hij van eenvoudige gelovige in zijn land van herkomst missionaris op het Europese continent. [Fancello, 2006]. De migratie is dan ook een belangrijke factor in de religieuze expansie [Hock, 2008 : 235]. Andere gelovigen, die al bekeerd waren, worden predikanten in deze nieuwe context. Een van hen, een predikant uit Kinshasa en godsdienstonderwijzer in Brussel verwoordt het als volgt :

« De omvang van het geloof in Congo is zo groot dat veel mensen echt diep geloven, zonder daarom predikant of verantwoordelijke te zijn. Wanneer ze dan hier aankomen zien ze een dermate laag spiritu-

eel niveau dat ze hier voorganger worden, terwijl ze dat ginder nog niet waren. »

10. Deze gedraging, die Danièle Hervieu-Léger [2004] « deseculariserende compensatie » noemde, moet geïnterpreteerd worden als een reactie op het grote verschil in vroomheid in het land van herkomst en de Europese context. Deze individuen botsen op een ver-van-God-ervaring in het land waar ze verblijven. De relatieve uitvlakking van het religieuze in de openbare ruimte zorgt ervoor dat het lidmaatschap van individuen die lijden onder die situatie nog heviger of sterker zal worden.

11. Of de betrokkenen nu bekeerd waren voor of na de migratie, of ze nu predikant geworden zijn in hun land van herkomst of in Europa, de migratie naar België blijkt in de meeste bekeringsverhalen deel uit te maken van het « plan » dat God voor hen had uitgetekend en dat of het nu gaat over een retrospectieve lectuur van het evenement of niet. Als deze migratie nog niet begrepen werd als een gevolg van de wil van God, moedigde de religieuze boodschap die verspreid werd tijdens de vieringen de gelovigen aan om hun aanwezigheid in vreemde territoria als een mirakel te aanschouwen. Deze manier van kijken naar en presenteren van de migratie is een gemeenschappelijke noemer in de verschillende bekeringsverhalen.

2. De kanalen van de « goddelijke » migratie

12. In gemeenschappen waar de meerderheid van de bekeerlingen ook migranten zijn, verwondert het niet dat de migratie zelf het onderwerp is van een veralgemeende reflectie over de manier waarop God zich manifesteert in de levens van de getrouwen.

13. In dat kader is de migratie zelf een gelegenheid voor de pinksterbeweging om te bekijken hoe God hun leven blijft beïnvloeden. Hij kiest immers de kandidaat-migrant en helpt hen met allerlei administratieve stappen³.

³ Als we de zwaarte of de absurditeit van bepaalde procedures bekijken die toegelaten verplaatsingen vooraf gaan bekijken, zouden we inderdaad bijna over mirakels kunnen spreken.

14. De analyse van de migratieverhalen is pertinent omdat we zo de onderliggende werking van een religieuze groep waarvoor bekering en het aanleren van zijn transformatieretoriek fundamenteel zijn, kunnen begrijpen. Er wordt immers van elke gelovige verwacht dat hij regelmatig getuigt over zijn geloof in vooral – maar niet uitsluitend - religieuze contexten. Zo draagt hij bij tot de collectieve inspanning om de uitdagingen van het dagelijkse leven te laten overeenstemmen met het Goddelijke scenario. Net zoals het geval is bij de bekeringsverhalen kunnen we ons de vraag stellen wat nu echt het evenement is waarop het transformatieproces is gebaseerd : het echte bekeringsgebeuren of het verhaal dat erover verteld wordt. Zoals Peter Stromberg reeds aantoonde in zijn werken over de evangelische gelovigen in de Verenigde Staten [1993] heeft de transformatieve efficiëntie van de bekeringsverhalen niet zozeer te maken met het oorspronkelijke evenement. Het vertellen en hervertellen van zijn bekeringsverhaal heeft een invloed op de verteller. Dit zorgt ervoor dat de transformaties in het heden geactualiseerd, in perspectief gezet, uitgesproken, opnieuw gemodelleerd, uitgebouwd of voelbaar gemaakt kunnen worden.

15. De twee eerste reisverhalen van predikanten stemmen overeen met de eerste mogelijkheid, die we hierboven beschreven. Het gaat om missionarisverhalen aangezien de twee hun roeping kregen in hun land van herkomst : Burkina Faso en de Democratische republiek Congo. Er liggen bovendien religieuze motieven aan de grondslag van hun reis naar België. In de verhalen van die predikanten worden, net als in de bekeringsverhalen, meerdere evenementen samengebracht in één enkel verhaal, in één enkele betekenisvolle intrige. [Ricoeur, 1990]. In die context vermengen geografische bewegingen en Goddelijke interventies zich en die moeten in de eerste plaats het statuut van uitverkorene van de spreker onderschrijven.

16. In die verhalen zeggen de vertellers, die een verplaatsing willen beschrijven en er een zin aan geven, wie ze zijn en hoe ze zichzelf zien. In het geval van de missionarisverhalen toonde Jeffrey Swanson al aan in welke mate ze bijdragen tot de definiëring van het statuut of de iden-

titeit van de verteller : « Personal identity emerges as a tale to be told. [...] The story of one's life is always being rewritten in the life of new associations and new experiences » [1995 : 109]. De predikanten van de Pinksterbeweging hangen hun verhaal op aan een structurerende differentiatie: ze distantiëren zich van andere categorieën migranten. In het dominante Westerse discours zijn er twee termen die slaan op personen die zich verplaatsen: het gaat om de termen “migrant” en “expatriate (letterlijk: uit het vaderland verdrevene)”. Volgens de typologie van Nathalie Friedman in verband met de evolutie van de verhalen van migranten in de Verenigde Staten [2004], kunnen die twee termen gebruikt worden om twee elkaar uitsluitende sociale categorieën te duiden. Claudia Währisch-Oblau nam die typologie over in haar studie over de « migrantenkerken » in Duitsland en maakte duidelijk hoe die twee termen op verschillende wijze de verbeelding van de zich verplaatsende individuen beïnvloeden. Aan de ene kant wordt de migrant of de inwijkeling gedefinieerd aan de hand van zijn tekortkomingen. Hij is een slachtoffer uit het Zuiden die op zoek gaat naar betere omstandigheden en zich daarom in het Noorden komt vestigen. Het is het toeval dat aldus aan de verplaatsing ten grondslag ligt: « Migrants come from the South to the North, they are usually dark-skinned, they tend to work in low-skilled jobs, they usually have a lower financial status than the indigenous population, and they are expected to adapt and integrate because they have moved from an ‘old home’ to a new one » [2009 : 137]. De mogelijkheid tot ageren⁴ van de migrant worden ontkend, zijn mogelijkheden om op de wereld in te spelen zijn onbestaand. Hij is te veel bezig met proberen te overleven en er een plekje te zoeken. De term « Expatriate » verwijst daarentegen naar thema's als macht en economisch welzijn: « Expatriates move as an act of personal agency. They go to a foreign country [...] with a sense of purpose, to do a certain job, or to live out an ideal. They move freely and go back home [...] if they chose to do so. [...] Expatriates are expected to show some ‘cultural sensibility’ and local language skills, but they are not supposed to ‘go native’, but rather to keep some distance from the local population » [2009 : 137-138]. Die categorieën zijn erg nuttig bij

⁴ In het Frans *agencité*, in het Engels « agency » . Verwijst naar het theoretisch kader van « capaciteit » dat ontwikkeld werd door Amartya Sen [1999] en verwijst naar de capaciteit van individuen om sociale actoren te zijn (hun ageercapaciteit, hun capaciteit om autonoom te zijn, om te kiezen en om hun stem te laten horen).

het analyseren van de migratieverhalen van de predikanten in een stad als Brussel. De “expatriates” zijn in Brussel immers erg zichtbaar waar veel Europese instellingen gevestigd zijn maar ook internationale instellingen (NAVO). De uitbouw van een transnationale elite (Caillez, 2004; Beaverstock, 2002) speelt een vitale rol in het begrijpen van de hoedanigheid van migratiestromen.

2.1. De « voorwaarden » van predikant Aristide

17. Aristide is een predikant uit Brukina Faso. Hij werkt op dit moment in een grote Pinkstergemeenschap in Brussel. Hij kwam in België aan in 1998 nadat hij door de « Assemblies of God » gestuurd werd om een gemeenschap in moeilijkheden in Bergen, in de provincie Henegouwen te gaan redden. Tijdens onze ontmoeting vroeg ik hem of hij samen met zijn familie naar hier is gekomen. Hij antwoordt daarop :

« Ja, en dat was trouwens de voorwaarde die ik aan God gesteld heb. Er zijn twee dingen die ik Hem gezegd heb, want ik praat met hem, zoals ik nu met u praat. Komiek, hé ? Toen ik naar hier moest komen heb ik hem gezegd: ‘Luister, als je echt wil dat ik naar België ga, zijn er twee voorwaarden. Ten eerste moet ik een conform visum hebben want ik kan niet naar een land gaan om de waarheid te preken en tegelijkertijd oefenen om er binnen te geraken. Ik kan niet naar België gaan met een toeristenvisum en er dan beginnen te sjoemelen. » In die tijd moest je, zelfs om aan een toeristenvisum te geraken, allerlei truken van de voor uithalen. En dan zwijg ik nog van een echt verblijfsvisum, daar had ik nog nooit over horen spreken, dat had ik nog nooit gezien. Ik denk dus dat het voor mij echt als excuus diende om niet naar België te moeten komen. En ik deed er nog een tweede voorwaarde bovenop : « eens ik mijn visum heb, wil er ook eentje voor mijn vrouw en onze vier kinderen. » En dat is dan ook nog eens gebeurd ook. »

18. Het scenario van dit citaat is gebouwd rond de voorwaarden die Aristide stelt aan de Heer. De desiderata van Aristide zijn expliciet : hij wil niet naar Europa komen en hij zoekt « excuses » om niet te moeten

reizen. De voorwaarden die hij van de Heer eist onderschrijven die initiële terughoudendheid. Maar hij wordt verplicht door de wil van God die uitgedrukt wordt in het feit dat de gestelde eisen ingewilligd worden (dit weerspiegelt de beperking van de menselijke wil door de Goddelijke wil die we terugvinden in het Roepingsverhaal van talrijke predikanten). De mogelijkheid tot ageren van God komt dus steeds op de eerste plaats in de hiërarchie van de acties van diegenen die betrokken zijn bij de internationale mobiliteit. De communicatie tussen Aristide en de Heer is efficiënt, God antwoordt op de vragen. Het is het werk van God dat Aristide en zijn familie verblijfsvisa krijgen. Het naleven van de door de predikant gestelde voorwaarden – die enkel met allerlei onwaarschijnlijke truken van de voor zouden kunnen worden ingewilligd waardoor het verkrijgen van het visum zowat een mirakel is – versterkt het idee van de Goddelijke uitverkorenheid en van het belang van de predikant. Het mobiliteitsmodel dat doorschemert in dit scenario doet vermoeden dat betrokkene denkt in termen van een verplichte uitwijking. Hij zal me later ook zeggen dat de Heer hem in België “wilde” Dit soort religieus missionaire mobiliteit met als doel “de waarheid komen preken” in Europa moet vergezeld zijn van een overeenstemmend soort migratie, waardig aan de religieuze ambities. Aristide kan zich niet “binnensjoemelen” in het land waar hij de blijde boodschap gaat verkondigen. Religieuze waarheid en wettelijkheid gaan in dit geval hand in hand. Door de nadruk te leggen op het gemak waarmee hij een visum te pakken kreeg, blijkt dat de verteller zichzelf ziet als een expatriate, die verschilt van de andere migranten. De predikant alludeert dus op een parallelle en alternatieve migratie; het gaat om de migratie van God. Er is sprake van een breuk met het dominante discours in verband met immigratie. Indien er een God van de vluchtelingen bestaat, die de problemen van de clandestiniteit kan oplossen waar veel gelovigen last van hebben [Maskens, 2008] (en daar gaan religieuze logica en illegaliteit wel hand in hand, en staan ze niet lijnrecht tegenover elkaar), dan bestaat er ook een « Goddelijke migratie », die verschilt van de andere migraties door de kanalen en de netwerken die ze gebruikt.

2.2. Célestin en de stem van de Heer in de bus

19. De verplaatsing van een andere predikant, Célestin, volgt ook de contouren van deze Goddelijke migratie. Deze predikant, die aan het hoofd staat van een grote Brusselse gemeenschap, komt in België aan in 1984. Hij was gedurende 4 jaar evangelist voor Campus for Christ⁵ in Zaïre (nu de Democratische republiek Congo) waarna hij theologie ging studeren aan het Belgisch bijbelinstituut. Hij werd daarbij geholpen door een aantal « omstandigheden » zoals hij zelf zegt :

« In 1983 organiseerde Billy Graham een conferentie voor internationale evangelisten in Amsterdam. Men ging in Kinshasa op zoek naar evangelisten, die minstens 100 personen overtuigd hadden [om zich te bekeren]. Ik was daar onmiddellijk bij. Billy Graham betaalde mijn vliegtuigticket en al de rest. Ik wordt naar Amsterdam gezonden om een opleiding te gaan volgen van ongeveer tien dagen. Wanneer ik in Zaventem aankom, loop ik verloren want ik zag het kleine papier niet om naar Amsterdam te gaan. Ik vond mijn weg niet maar was niet de enige. Alle verloren gelopen Afrikanen werden samen gebracht en in aan andere bus gestoken (gelach) En men stuurde ons naar Amsterdam... Toen we vlakbij Antwerpen waren moest ik aan mijn vriend denken die daar woonde ... en enkele meters verder hoorde ik een stem die van buiten de bus kwam. Ik voelde dat het van buitenaf kwam, maar de stem werd niet tegengehouden door het raampje. Men sprak openlijk tot mij : « de mensen van bij u die in dit land wonen kunnen zich maar niet aanpassen aan de manier van bidden van de mensen hier. Als je wil neem ik je mee naar hier om dit werk te doen. » Toen hij zei « neem ik je mee naar hier » begreep ik wie het was. Ik heb hem dan geantwoord : « Je weet dat ik arm ben, ik kan nooit naar hier terugkeren. » « Als je wil zal dat gebeuren » antwoordde hij. « Hoe ? » Stilte. God antwoord nooit op stomiteiten. Ik kom aan, de conferentie eindigt enkele dagen daarna, maar ik was dus niet zo iemand die van het vliegtuig springt om illegaal in het land te verdwijnen. En dan nog als je als politiek vluchteling komt, ik heb daar niks op tegen, maar ik kon dat niet. Ik had een geweten dat gevoelig genoeg was en te duidelijke projecten om dat te doen. Dus, eens die

conferentie gedaan, ging ik terug naar mijn land. Ik ging dus terug naar Zaïre, zoals dat toen heette, en ik voel aan dat ik moest gehoorzamen aan de stem die ik hoorde. Ik stapte op mijn directeur toe en zei hem « Ik denk dat ik theologie moet gaan studeren, en ik denk dat ik dat in België moet gaan doen. » Hij antwoordde mij : « We kunnen je niet naar daar sturen. » « Waarom niet ? » vroeg ik hem. Hij antwoordde : « Je bent ook voor mij erg belangrijk en als je echt wil gaan, doe je dat maar op je eigen kosten ». Hij wist er goed dat ik dat nooit zou kunnen betalen. Ik zei OK. Drie maanden gingen voorbij. Ik zat in mijn kleine salon. Iemand klopte op de deur. Het was een Amerikaanse missionaris die ik lang geleden al eens gezien had. Hij vroeg : « mag ik gaan zitten ? » en hij is langs mij komen zitten met zijn zak. Hij zei : « ik ben hier om je te vertellen dat je naar België vertrekt. Morgen gaan we naar de Belgische ambassade om je visum te regelen en daarna gaan we je vliegtuigticket van Sabena halen. Je gaat daarheen om theologie te studeren. Dat is de boodschap van God die ik gekregen heb en ik denk dat je hem moet gehoorzamen. Ik antwoord : « ja dat is wat hij me gezegd heeft ». En dus : twee weken later zat ik in een Sabena-vliegtuig richting België. Het was september 1984. Zo ben ik hierheen gekomen.».

20. In het geval van Célestin tekent de stem van God die tot hem spreekt op Belgische bodem de contouren af van zijn missioneringsopdracht in Europa : de Congolezen helpen om te bidden zoals het hoort. De Goddelijke interventie wordt ook duidelijk in de financiële en administratieve hulp die hij krijgt van een Amerikaanse missionaris. Op het moment dat ik Célestin voor het eerste ontmoet, in 2006, kent zijn missioneringsproject een belangrijke wijziging: nadat hij de Congolezen heeft geholpen om te bidden zoals het hoort, vertelt hij me dat hij zijn evangeliseringsinspanningen voortaan op de « Kaukasische types⁶ » zal richten. Zijn religieuze vestiging in België blijkt dus in twee periodes te verlopen.

⁵ Christelijke missionaire organisatie die in 1951 aan de universiteit van Californië in Los Angeles gesticht wordt door Bill Bright. Belangrijkste doelgroep waren de universiteit en zijn studenten.

⁶ Deze term die gebruikt wordt in medische klassificaties verwordt in een ruimere context tot « blanken » of de « Europeanen » in de hoofden van de gesprekspartners

21. De manier waarop deze twee migratieverhalen vormgegeven worden zorgt voor een verantwoording van de aanwezigheid van de sprekers op Belgische bodem. Net zoals de predikanten die over hun migratie naar Duitsland vertellen en die door Claudia Währisch-Oblau bestudeerd werden, schrijven de Euroafrikaanse predikanten die zich in België vestigden hun verhaal in het paradigma van de « expatriates » in : « The speakers, who are clearly aware of the strongly sedentarist dominant discourse in Germany construct their narratives as a conscious alternative conversation : they do not describe themselves as uprooted, or trying to negotiate different cultural patterns [2009 : 141]. » De toehoorders moeten immers begrijpen dat de aanwezigheid van deze predikanten in België niets te maken heeft met die van de andere migranten, dat het een andere soort aanwezigheid is. Deze verhalen vertellen over de Goddelijke tussenkomst die de migratietrajecten op buitengewone wijze oriënteren. Ze leggen de nadruk op het feit dat zowat alles hen onderscheidt van de andere migranten, die mensen die ertoe « in staat zijn » om van het vliegtuig te springen, of zij die « sjoe-melen » of andere truken uithalen om binnen te geraken. Zij onderscheiden zich aldus in zoat alles : de motieven voor migratie, maar ook, uiteraard, de manier waarop ze opgenomen worden in de maatschappij waar ze zich installeren (een integratiediscours). Door hun missionaire motiveringen in verf te zetten nemen deze predikanten afstand van de afhankelijkheidslogica die vaak samenhangt met de vestiging van personen uit het Zuiden in Europa : ze zijn dragers van een boodschap die ze als zeer belangrijk beschouwen voor de toekomst van Europeanen [Swanson, 1995 : 29].

22. Dit dwingende onderscheid, dat zich hier in een migratiecontext situeert – die volledig bestaat uit actoren die van ver of kortbij met een tekort aan legitimiteit te maken hebben – roept vragen op over het centrale thema van de uitverkiezing. We staan hier mijlenver van de heilszorg van Calvin die op basis van het vertrouwen, of het geloof antwoordt op de vraag hoe een individu zeker kan zijn van zijn uitverkorenheid. Zelfs protestantse theologen zouden het moeilijk hebben om van buitenuit een onderscheid te kunnen maken tussen de uitverkore-

nen en de verworpenen, zelf niet hun gedrag. [Weber, 1964 : 131]. Nochtans blijkt, in de pinksterbewegingen van Brussel, uit de migratieverhalen van de predikanten dat hun handelswijzen, en specifiek in deze context hun migratiewijzen, hun uitverkorenheid bevestigen, verklaren en versterken. De migrant wordt in negatieve en harde termen termen gedefinieerd (ze worden vaak in verband gebracht met « het verschil », vaak met « wild zijn » met stereotypen als zouden ze werk van anderen inpikken en delinquent zijn,...) maar de aanwezigheid van de predikanten daarentegen, waarvan de uitverkorenheid aangetoond wordt in de migratieverhalen heeft te maken met « inzet en het feit dat de predikanten zelf zin hebben om tekomen ». [Belin, 2002 : 155]. Die uitverkorenheid ligt ook aan de basis van de integratie-inspanningen en het opklimmen van de sociale ladder, die hun religieuze bestaan kenmerken.

2.3. *De religieuze herinterpretatie van de migratie van Roger, François en Diego*

23. De verhalen van Aristide en Célestin blijven echter uitzonderingen in de groep van ongeveer twintig personen die ik heb kunnen ontmoeten. In het overgrote deel van de gevallen zijn de migratieredenen niet religieus. De predikantenroeping steekt veel later in het migratietraject de kop op. Het is de vestigingscontext (met alle wijzigingen en vijandigheid die daarmee gepaard gaan) die in de eerste plaats de genomen beslissingen en biografische verwickelingen verklaart. Er zijn veel studenten die naar Europa kwamen om school te lopen, vooral mensen van Congolese origine. Andere individuen voerden economische en politieke redenen aan. Hoewel het duidelijk is dat de migratie op zich in eerste instantie geen goddelijke grondslag heeft, is die toch steeds weer het onderwerp van een religieuze herinterpretatie. Tijdens een bijeenkomst in een huiscel⁷ in juni 2007 sprak een uitgenodigde Congolese predikant lang over het belang van een ascetische levensstijl : hij gaf toen aan zijn tussenkomst een bijbels-biografische interpretatie:

« In het paleis van de Farao weigerde Mozes alle plezier, alle comfort en vertrouwde hij op God om te slagen. Toen ik op mijn visum aan het

⁷ Slaat op de huiselijke ruimte waar wekelijkse gebedssamenkomsten plaatsvinden waarin alle gelovigen van een zelfde wijk samenkomen

wachten was om in België te komen studeren, stelde men mij voor om er één te vervalsen. Ik weigerde dat en ben de hele procedure vanaf Kisangani opnieuw begonnen. Op dat moment heeft iemand van het huispersoneel mijn paspoort gestolen heeft en de foto veranderd. En God heeft mij dan ook als volgt beloofd : in alle bureaus heeft men dat paspoort geweigerd.».

24. De moraal van dit op bijbelpersonages gebaseerde fabeltje is dat men om te slagen niet de gemakkelijkste weg, die langs leugens en bedrog leidt, mag gebruiken. Men moet « vastberaden » zijn in zijn overtuiging, om het te zeggen met een adjectief dat vaak gebruikt wordt in die kringen en de Heer zal dan beloningen « uitdelen » aan zijn meest verdienstelijke kinderen. Eens de basis van deze Goddelijke meritocratie gelegd is, wordt middelmatigheid onverbiddelijk vijand nummer één : « een kind van God » is het aan zichzelf verplicht om de sociale ladder te beklimmen en zijn welslagen aan de wereld te laten zien.

25. Het migratieverhaal van een andere predikant van één van de grootste pinksterbewegingen die voornamelijk bestaat uit Congolezen, is ook zichtbaar een biografische reconstructie waarbij het « mirakel » van de migratie te danken is aan de wil van God. De predikant François is Centraal-Afrikaan. Hij heeft in de diplomatie gewerkt en is het dus gewoon om van het ene land naar het andere te reizen. In 2001 breekt de oorlog uit in zijn land na een mislukte staatsgreep waarbij zijn « stam » zoals hij het zelf verwoordt de macht probeerde te heroveren. Aangezien hij « besmeurd » is, verliest hij zijn diplomatieke functies. In die tijd was hij op missie in België :

« De staatsgreep was geen succes en de represailles waren erg bloedig. Ik werd aan de deur gezet. Ik kon het risico niet lopen om daar te blijven rondlopen, want er werd overal gemoord ! Er werden veel mensen van mijn stam gedood. Het enige dat ik kon doen was asiel aanvragen. Maar de regering hier wist hoe alles in zijn werk ging en ze hebben mij politiek asiel verleend, en mijn familie ook. Dezelfde dag nog. God liet zelfs niet toe dat ik vroeg om asiel, het is mij aangeboden door het land zelf. God is er voor diegenen die hem dienen. Nu ben ik hier, en weet ik dat het God is die het zo wilde voor mij.»

26. In dit geval is het God die het belang van François onderstreept, door vooruit te lopen op zijn asielaanvraag en door van de lokale autoriteiten een gunstige beslissing te verkrijgen. In andere woorden : God wilde niet dat zijn « kind » zich verlaagde tot de rang van « smeker » ten opzichte van de samenleving die hem zou ontvangen. Het is die samenleving zelf die aan deze predikant vroeg om te komen.

27. Als we het verhaal van de Zuid-Amerikaanse religieuze autoriteiten gaan bekijken, stellen we vast dat er verschillen zijn met de verhalen van de Afrikaanse ambtsgenoten. In zijn migratieverhaal heeft predikant Diego, die werkzaam is in een Spaanstalige gemeenschap vlakbij het zuidstation in Brussel, het over economische redenen die aan de basis liggen van zijn migratie. Hij verhuisde op zoek naar een beter leven :

« Ik kwam naar België met als doel om van leven te veranderen, en dan vooral van economie ! In ons land kan je niet vooruit en vind je geen werk. We kwamen hierheen om een betere toekomst te vinden voor onze kinderen. We zijn aangekomen met de voltallige familie.»

28. Zijn keuze viel op België omdat er al vrienden van hem hier woonden en omdat zijn vrouw er al een jaar gewoond had om te werken. Maar toen hij in 1993 aankwam was hij onaangenaam verrast door de afstandigheid waarmee die zogenaamde vrienden hem ontvingen. Hij is erg teleurgesteld en zijn familie voelt zich erg eenzaam. Daarom legt hij vandaag in zijn kerkgemeenschap de nadruk op de solidariteit die nodig is om nieuwkomers te verwelkomen:

« Sinds de Heer me geroepen heeft, ben ik mij beginnen bezig houden met de vreemdelingen, met diegenen die vanuit Latijns-Amerika naar hier kwamen. Veel van hen komen immers naar hier in de hoop een goede job te vinden en geld te kunnen sturen naar hun familie in hun land. Maar wanneer ze hier aankomen stellen ze vast dat dat niet zo is, en dat het niet zo eenvoudig is. De vriendschappen die ze hadden, worden hier getransformeerd. Het feit dat ze geen werk vinden, de pijn, het afzien zorgen ervoor dat ze veranderen. Ze zijn verrast wanneer ze hun vrienden horen zeggen : « dat kost zoveel » of « je moet mij zoveel geld ». En dan komen de problemen en de moeilijkheden. Maar wij proberen hen in dit spirituele milieu te helpen. Vaak laten ze hun familie, hun kleine kinderen, hun vrouw achter en ze zien

dus af. Maar wij proberen hen gerust te stellen. Want ondanks het feit dat ze afzien, dat ze alleen zijn is er een God die zich om hen bekommert, niet ? Een God die hen rust geeft, een soort vrede als ze hun hart openen en vertrouwen hebben in Hem. Op die manier hebben veel mensen God leren kennen en deze moeilijke eerste etappe weten te beëindigen. Ze vonden een goede job, met een goede baas, en hebben hun familie kunnen helpen. En als ze terugkeren kunnen ze iets meenemen om een toekomst aan hun familie te geven.».

29. De manier waarop hij zijn functies in de kerk uitoefent zijn dus erg nauw verbonden met zijn eigen slechte ervaringen toen hij in België aankwam. Zijn migratie van Latijns-Amerika naar België krijgt echter geen Goddelijke herinterpretatie. In tegenstelling tot zijn Afrikaanse tegenhangers lijkt Diego geen gebruik te hebben gemaakt van de Goddelijke migratiekanalen (we kunnen echter geen algemene conclusies trekken op basis van één enkel Latijn-Amerikaans verhaal). Hij vertelde mij er echter ook over dat hij een beetje 'verbaasd' was om nu priester te zijn. Zijn roeping kreeg vorm door ontmoetingen en profetieën die andere « mannen en vrouwen van God » deden over zijn leven. Enkele jaren geleden zou hij zich nooit voorgesteld hebben dat hij wat voor religieuze boodschap dan ook zou uitdragen in een vreemd land. Maar zijn aanwezigheid in België vandaag is een duidelijke uiting van de wil van God. Zijn belang en het bewijs van zijn roeping zijn vooral ingegeven door een biografisch evenement, dat hij op verschillende religieuze gelegenheden vertelt. Toen hij nog in Peru woonde was hij broodbezorger. Op een dag werd hij echter aangevallen door de revolutionairen van het Lichtend Pad die hem met de dood bedreigden. Ze waren met z'n vieren, allemaal gewapend. Hij is toen ontsnapt, omdat « God nog plannen met hem had, hem in dit land wilde zien ». Deze anekdote maakt deel uit van de mirakels die samen het belang van de vestiging van zijn kerk in België onderschrijven.

Besluit : de migratietheologie

30. Wat de vier predikanten van Afrikaanse origine betreft kunnen we stellen dat de migratie die hen naar België bracht Goddelijke contouren volgde. Aan de hand van die specifieke mobiliteit duiden ze hun aan-

wezigheid in België en hun verankering in Brussel en geven ze er een uitzonderlijke waarde aan. Hun aanwezigheid in dit land is niet hun eigen wens, ze antwoordt op een order van hogerhand en is deel van een project dat hun petje te boven gaat. Hun nut in dit land wordt hierdoor gerechtvaardigd. Het verhaal van de Latijns-amerikaanse predikant is anders. Hij verhaalt niet over zijn migratie als zou die langs Goddelijke kanalen verlopen zijn, maar zijn religieuze project in België werd wel duidelijk beïnvloed door zijn eigen migratie-ervaring.

31. Met deze bijdrage wilde ik aantonen hoe sterk deze individuele verhalen, die vormgegeven en bewerkt werden door een collectieve vormgeving, zich inschrijven in een groter verhaal, het verhaal van de migranten in Brussel. Het is dan de groepsidentiteit die de discursieve inzet wordt van de preken, verkondigingen en andere boodschappen die verspreid worden in deze religieuze ruimtes: « not surprisingly, pentecostals and charismatics recount their life stories in the horizon of the “sacred narratives” of the Bible » [Währisch-Oblau, 2009 : 32]. In dat metaverhaal dient het oude Testament als model voor het scenario van de hedendaagse religieuze mobiliteit : het beeld van het hedendaagse Europa is een afspiegeling van het door God aan het Hebreeuwse volk Beloofde Land.

32. In de Brusselse context worden de bewegingen, de mobiliteit en het migratieproject opnieuw geïnterpreteerd en tegen het licht van de realisatie van het « plan van God » gehouden : de kanalen van de « Goddelijke migratie » brengen sommige predikanten uit het zuiden naar België. Ze zetten sommige Brusselse gelovigen er ook toe aan om hun projecten om terug te keren naar hun land van herkomst te herzien. Goddelijke mogelijkheid tot ageren, individuele ageercapaciteiten en het oversteken van grenzen worden op onuitgegeven manier met elkaar vermengd in dit proces waarbij de geschiedenis herschreven wordt. In die zin is het concept van Boris Nieswand, de « enacted destiny » - dat hij beschreef in het kader van zijn analyse van de vestiging van West-Afrikaanse christenen in Berlijn - erg geschikt om de religieuze mobiliteit van predikanten in Brussel te beschrijven. Er gaan immers twee processen vooraf aan de acties van de predikanten, zoals die beschreven worden in hun migratieverhaal: « First, enacted destiny refers to an idea of divine empowerment, which enables believers to deal with

risk and contingency. Second, it refers to a scheme of interpretation in which a correspondence between God's agency and human agency is ascribed retrospectively » [2010, 25]. Deze aldus verkondigde overeenkomst maakt dat het lot van de menselijke verteller kan worden verbonden met Goddelijke uitdagingen. Zo stellen ze zich in zekere zin ook boven de geringschattende zienswijzen over de actoren van de migratiebewegingen, die het zuidelijke halfmond met het noordelijke halfmond van de planeet verbinden.

Bibliografie

- Adam Ilke, Ben Mohammed Nadia, Kagné Bonaventure, Martiniello Marco, Réa Andréa, 2002, *Histoires sans-papiers*, Bruxelles, Éditions Vistas.
- Beaverstock, Jonathan, 2002, "Transnational elites in global cities: British expatriates in Singapore's financial district, *Geoforum*, n°33, pp. 525-538.
- Belin, Emmanuel, 2002, *Une sociologie des espaces potentiels. Logique dispositive et expérience ordinaire*, Bruxelles, Editions de Boeck Université.
- Cailliez, Julie, 2004, *Schuman-city: des fonctionnaires britanniques à Bruxelles*, LLN, Academia Bruylant, coll. "Cahiers Migration".
- Corten André, Marshall-Fratani Ruth, 2001, (éds.), *Between Babel and Pentecost. Transnational Pentecostalism in Africa and Latin America*, Bloomington, Indiana University Press.
- Corten André, Dozon Jean-Pierre, Oro Ari Pedro, 2003, « Introduction », in Corten André, Dozon Jean-Pierre, Oro Ari Pedro, (éds.) *Les nouveaux conquérants de la foi. L'Église universelle du royaume de Dieu (Brésil)*, Paris, Karthala, pp. 13-35.
- Corten André, Mary André, 2001, « Introduction », in Corten André, Mary André, 2001, (éds.), *Imaginaires politiques et pentecôtismes : Afrique/ Amérique Latine*, Paris, Karthala, pp.11-33.
- De Jong, Pieter, 1961, « Migration in Biblical Perspective », in *In a Strange Land. A Report of a World Conference on Problems of International Migration and the Responsibility of the Churches*, Held at Ley-sin, Switzerland, June 11-16, 1961, Division of Inter-Church Aid and Service to Refugees, WORLD COUNCIL OF CHURCHES, pp. 24-36.
- Demart, Sarah, 2008, « Le « combat pour l'intégration » des églises issues du Réveil congolais (RDC) », *Revue européenne des migrations internationales*, vol. 24, n° 3, pp. 147-165.

- Friedman, Natalie, 2004, "Nostalgia, Nationhood, and the New Immigrant Narrative: Gary Shteyngart's *The Russian Debutante's Handbook* and the Post-Soviet Experience", *Iowa Journal of Cultural Studies*.
- Fancello, Sandra, 2006, *Les aventuriers du pentecôtisme ghanéen. Nation, conversion et délivrance en Afrique de l'Ouest*, Paris, IRD-Karthala.
- Fancello, Sandra, 2010, « Afrique élève l'Europe », *Pentecôtisme, afrocentrisme et démocratie*, dans *Chrétiens africains en Europe. Prophétismes, pentecôtismes et politique des nations*, Khartala, Paris, 207-241.
- Harding, Susan, 2000, *The Book of Jerry Falwell: Fundamentalist Language and Politics*, Princeton, Princeton University Press.
- Harris, Hermione, 2006, *Yoruba in diaspora. An African church in London*, New York, Palgrave Macmillan.
- Hervieu-Léger, Danièle, 2004, « Le converti « évangélique », figure de description de la modernité religieuse », dans Fath, S. (dir.), *Le protestantisme évangélique : un protestantisme de conversion*, Turnhout, Brepols, pp. 207-213.
- Hock, Klaus, 2008, « Religion on the Move : Transcultural Perspectives. Discourses on Diaspora Religion between Category Formation and the Quest for Religious Identity », in Adogame, A., Gerloff, R., and Hock, K, (eds.), *Christianity in Africa and the African Diaspora. The Appropriation of a Scattered Heritage*, London and New-York, Continuum, pp. 235- 247.
- Maskens, Maïté, 2011, « Récits de conversion, identité narrative et dispositif d'évangélisation pentecôtiste à Bruxelles », *Uzance*, n°1, pp. 69-80.
- Maskens, Maïté, 2010, « Cheminer avec Dieu : pentecôtisme et migration à Bruxelles », Thèse de doctorat, Université Libre de Bruxelles.
- Maskens, Maïté, 2008, « Migration et pentecôtisme à Bruxelles. Expériences croisées », *Archives des Sciences Sociales des Religions*, n°143, pp. 49-68.
- Pédrón-Colombani Sylvie, 1998, *Le pentecôtisme au Guatemala : conversion et identité*, Paris, CNRS Éditions.
- Ricoeur, Paul, 1990, *Soi-même comme un autre*, Paris, Editions du Seuil.
- Robbins Joel, 2004, « The globalization of pentecostal and charismatic christianity », *Annual Review of Anthropology*, vol. 33, pp. 117-143.
- Stromberg , Peter, G., 1993, *Language and self-transformation. A study of the Christian conversion narrative*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Swanson, Jeffrey, 1995, *Echoes of the Call. Identity and Ideology Among American Missionaries in Ecuador*, New York/ Oxford, Oxford University Press.
- Ter Haar Gerrie, 1998, *Halfway to Paradise : African Christians in Europe*, Londres, Cardiff Academic Press.
- Währisch-Oblau, Claudia, 2009, *The Missionary Self-Perception of Pentecostal/Charismatic Church Leaders from the Global South in Europe. Bringing Back the Gospel*, Leiden, Brill.
- Weber, Max, 1964, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, Paris, Plon.

Om deze tekst te citeren

Maïté MASKENS, « Spirituele geografie : mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns-Amerika en Europa », *Brussels Studies*, Nummer 58, 26 maart 2012, www.brusselsstudies.be

Links

Andere versies van deze tekst zijn beschikbaar

ePub FR : <http://tinyurl.com/BRUS58FREPUBLIC>

ePub NL : <http://tinyurl.com/BRUS58NLEPUBLIC>

ePub EN : <http://tinyurl.com/BRUS58ENEPUBLIC>

pdf FR : <http://tinyurl.com/BRUS58FRPDF>

pdf NL : <http://tinyurl.com/BRUS58NLPDF>

pdf EN : <http://tinyurl.com/BRUS58ENPDF>

De videos die verschenen zijn in *Brussels Studies* zijn te bezichtigen op het Vimeo kanaal van *Brussels Studies* op de volgende link : <http://vimeo.com/channels/BruS>